

Tverdota György

Előszó

Nevezetes helyen, Monokon, Kossuth Lajos szülőfalujában láttam meg a napvilágot. Nem a legalkalmasabb helyszín a József Attila-kultusz születésére. Nem is itt, hanem Miskolcon, ahol középiskolámat végeztem, ért el az a hullám, amely a hatvanas években szinte mindenkit József Attila költészetének lelkes hívévé tett. Akkoriban a falumból tömegével költöztek a megye nagyvárosába az emberek, a város gyáraiban kerestek munkát és a külvárosaiban telepedtek le. Akkor még működött a társadalmi mobilitás, az urbanizált, civilizált városi világ felszippantotta a fejlődésben látványosan visszamaradt falu szökevényeit. Ez a folyamat régen kezdődött, még a 19. és a 20. század fordulóján. József Attila családját is már hasonló felemelkedési vágy motiválta. Környezetemben nem annyira a népi kultúra szépségeit élveztem, mint inkább a plebejus életszínvonal hátrányait érzékeltem. Ez az alapélmény és a városba törekvés otthonossá tette számomra József Attila költői világát.

Mint mindenki, aki a nemzedékemhez tartozik, s az előttünk és utánunk születettek több generációja, én is megkaptam gyermekként az ideológiai védőoltást a Nyugatról beáramló polgári kórokozók ellen. Ehhez hozzátartozott az is, hogy Józsefben Attilában a nagy proletárköltőt kellett látnunk, akinek eszméit a hatvanas évek magyar politikája és a szocialista béketábor más országainak gyakorlata kezdte valóra váltani. De József Attila olyan nagy költő volt, hogy szava hitelesen csengett, és korabeli ideológiai csomagolása sem tudta elvenni a kedvünket tőle. A szennyeződések, hazugságok leperegtek róla.

Amikor az ideológiai szérum hatóereje csökkenni kezdett, megnőtt bennünk a kíváncsiság: kit rejt a proletárköltő álca, ki volt ő valójában, hogyan tudott fellépni a magyar és a világköltészet legmagasabb csúcsaira? A közoktatásból kinőve, a középiskolás fokon túl találkoztunk a kérdésünkre adott első érdemi válaszokkal, tanulmányokban és egy terjedelmes, nehéz olvasmánynak ígérkező monográfiában, Szabolcsi Miklós *Fiatal életek indulója* című könyvében. Szabolcsi hiánytalanul eleget tett ugyan a

hivatalos ideológia kívánalmainak, de ennek lenyomata jóval kevesebbet nyomott a latba, mint a részletekben gazdag élet- és pályarajza, számos érzékeny műértelmezéssel. Tény- és tárgyszerűsége ellenállt és kiutat kínált az ideológiai zsákutcából.

Meg is kapta érte a „lapos pozitivizmusnak" kijáró lekicsinylő megbélyegzést. Az ideologikus konstrukcióknak éppúgy érdekükben állt az életrajzi monográfia hitelének kikezdése, mint a diakrón szemlélettel szemben újonnan fellépő szinkrón megközelítéseknek. Az irodalomelméleti alapú irodalomértelmezés is idejétmúltnak tekintette a ténytiszteletet, a biografizmusként és pszichologizálásként elparentált metodológiát. Szabolcsi tökéletesen érzékelte az első monográfiája megjelenése után felerősödő életrajzellenes, a történetiséggel szemben szkeptikus magatartást, amely meghirdette a szerzői nagymonográfia válságát. Az *Érik a fény* című monográfiájában, amely a költő makói, szegedi, bécsi és párizsi éveinek áttekintésére vállalkozott, olyan, alkalomadtán sikeres, de több esetben megkérdőjelezhető megoldásokkal kísérletezett, amelyektől azt remélte, hogy kifogják a szelet az ellenhangulat vitorlájából.

De más dilemmákkal és gondokkal is szembe kellett néznie. A fiatal József Attila nyugatos korszakának földerítésében a korábbi kötetében még az irodalomtörténeti és kortörténeti hátszél segítette őt, mert a nyugatos hagyomány felértékelése a hatvanas években lényegében akadálytalanul ment végbe. József Attila és az avantgárd viszonyának feltárása azonban az izmusok – legalább részleges – rehabilitációjától függött. Ez alól az elengedhetetlen tudománytörténeti feladat alól Szabolcsi sem vonhatta ki magát. És ez még csak az egyike volt azoknak az eszme- és irodalomtörténeti kortendenciáknak, amelyek között ki kellett jelölnie a fiatal József Attila helyét. Munkája során nem tekinthetett el a tények, folyamatok és az ideológiai kívánalmak közötti egyeztetéstől, s ennek során óhatatlanul engedményeket kellett tennie a szilárdan kicövekelt direktíváknak. De ahogy a központilag vezérelt kultúrpolitika szorítása engedett, egyre több kérdéskör tisztázása került napirendre (József Attila kapcsolata a korabeli polgári filozófiákkal, a pszichoanalízis hatása gondolkodására stb).

Részletezésüknek nem itt van a helye. Szabolcsinak gondja volt rá, hogy nagymonográfiájában kiaknázza az irodalomról való beszéd lassú felszabadulása adta lehetőségeket a késő kádári korban, majd a teljes kutatási szabadság előnyeit a rendszerváltás után. De az ideológiai nyűgök okozta problémák helyébe új dilemmák léptek, amelyek az irodalommal foglalkozó szaktudományok fejlődésének újabb vitáiból, ellentmondó törekvéseiből (strukturalizmus, recepcióesztétika, hermeneutika, dekonstrukció) következtek. Nem csoda, hogy az új törekvések egyik hangadó

képviselője úgy ítélte meg: a monográfus csak az újraértés küszöbére, az Ígéret Földjének határára érkezett el nagy vállalkozásával.

Monográfiámban megpróbálok átlépni ezen a küszöbön. József Attila újraértésére teszek kísérletet. Mivel nagymonográfiát (ha a munka megérdemli ezt a minősítést) csak egyszer lehet írni, és minden új nekifutás már „csak" a feladat újraírásának tekinthető, ezért úgy gondolom, hogy eljött az ideje az új József Attila-monográfia elkészítésének. Egy ilyen vállalkozás csak akkor lehet sikeres, ha a legteljesebb mértékben támaszkodik a megszületett nagymonográfia eredményeire. De az eltelt évtizedek során számos kérdésföltevés elveszítette időszerűségét. A megválaszolt kérdések helyébe új kérdések születtek. A mai olvasót József Attiláról és koráról más érdekli, mint a hatvanas években vagy a kilencvenes években.

Az új kérdések megfogalmazása korántsem egyszerű, egyéni szándéktól függő feladat. Az újraértés buzgalmának lendületében sok írás olyan irányból és olyan önkényesen tett föl új kérdéseket (elvégre a befogadó hipertrófiájának korszakában élünk), amely kevéssé vagy egyáltalán nem volt tekintettel a költői életmű sajátszerűségére, belső koherenciájára. Elemzések egész vihardagálya született, és magam is hozzájárultam ehhez a túltermelési válsághoz.

Ilyen megfontolásból döntöttem úgy, hogy szakítok az elemzést pusztán az elemzésért létrehívó öncélúsággal. Megkeresem azokat a kérdéseket, amelyek ma föltehetők relevánsan ennek a költészetnek. Az irodalom és a művészetek nagy teljesítményei nem azért születtek, hogy belefulladjanak az interpretációk mocsarába. Ha a költő műveivel mondani akar valami fontosat embertársainak, akkor az irodalommal foglalkozó szakember sem tehet másként. Arra kell törekednie, hogy megértse a költői üzenetet és segítsen eljuttatni mind teljesebb és elevenebb formában a címzettekhez. Nem sáfárkodhat szabadon, szeszélyeit kielégítve a hagyatékkal. A közvetítő szerepét kell ellátnia. Munkámmal a költő nyomaiban haladva szeretném befolyásolni a mai olvasó gondolkodását az élet fontos kérdéseiről, és megmutatni, hogy a nagy művészet ennek érdekében milyen megoldásokkal él.

E szereptudat kialakítása nem tudatosan történt. A József Attila-kutatás olyan sok nagyszerű eredményt produkált, a versek Stoll Béla által készített új kritikai kiadásától kezdve Lengyel András filológiai felfedezésein vagy Németh G. Béla elmélyült szemléletformáló tanulmányain át pályatársaim, Bókay Antal és N. Horváth Béla monografikus feldolgozásaiig és Veres András önálló kötetbeli megjelentetésre érdemes tanulmányaiig, hogy ez a tudásanyag szinte fogságba ejtette figyelmemet. Kutatásaim kiterjedtek ugyan a magyar irodalmi modernség egész

tartományára, de e terepen is fő tájékozódási pontom változatlanul József Attila életműve maradt. Annyi konferencia, tanulmánykötet, kerekasztal, válogatás után is kimeríthetetlen kincsesbányának tűnik ez az életmű.

Az az illúzió, hogy József Attila születésénél fogva mintegy predesztinálva volt a proletárköltő szerepének képviseletére, időközben elenyészett. De ami a helyébe tolakodott, az irredenta, a vallásos, a liberális, a lúzer vagy a betegségében elmerülő költő képe, valamint a szövegcserélgető, énvesztő, identitásával bajlódó posztmodern lírikus figurája, semmivel sem jár közelebb az igazi József Attilához, mint a korábbi évtizedek plakátköltője. A kommunista pártdalnok hazug sablonja lelepleződött, de a költő proletár származását nem lehet büntetlenül figyelmen kívül hagyni. Gyermekkora és nevelődése a mélyszegénység viszonyai között nagymértékben meghatározta az általa választott eszmei és művészeti irányt. Nem mellékes, hogy diákkorától kezdve a fennálló rendszer baloldali ellenzékéhez tartozott. Szocialista meggyőződését, kommunista párttagságát el lehet hallgatni, de ha számon kívül hagyjuk, megnehezítjük költészetének megértését. A forradalmi munkásmozgalomban csalódva is megmaradt humanistának, rendszerkritikusnak és egy jobb, új világ kialakításában reménykedve, a korának negatív valóságát elutasító értelmiséginek.

Gondolati fejlődése abban állt, hogy megszabadult az eleinte magára vállalt korlátaitól. Megértette, hogy a munkás is polgár. Megtapasztalta, hogy a polgár nemcsak a nagy hasú, szivarozó kizsákmányoló, hanem a kis komfortjából a rászoruló szegényeket támogató, együtt érző tanár, ügyvéd, újságszerkesztő is. Megértette, hogy a gazdag is szenved. Megértette, hogy emberségünk legnehezebb súlyainak cipelésében a közösség, az embertársak csak segíteni tudnak, de nem vállalhatják át magukra terheinket. A végességünkkel is nekünk, magunknak kell szembenéznünk. Megsejtette a személyiség teljesen nem feltárható belső mélységeit és csapdáit. Költői hivatástudata azonban kezdettől fogva uralta gondolkodását. Bármit tekintett is feladatának, bármi mellett köteleződött is el, mindenre költőként reagált. Tartózkodás nélkül rábízta magát a nyelv erejére. Bármilyen életanyaggal került szembe, nem nyugodott addig, amíg tiszta költészetté nem lényegítette át.

Ifjonti lendület, a merevségig makacs elkötelezettség vállalt eszméi mellett, tettrekészség, a nehézségeknek és kockázatoknak gondolkodás nélkül nekifeszülő akarat jellemezte érett korának kezdetén, de ehhez később mély belátás, rugalmasság, egyre táguló horizont és a művészi tökélyre való mind szigorúbb törekvés járult. Mellettem talán Agárdi Péter lenne leginkább a megmondhatója, hogy értelmezői, nyomdokaiba sze-

gődve, mi magunk is egy önkorrekciós nevelődési folyamaton estünk át fejlődésének tanulmányozása során.

Különös pálya. Rövidségében versenyezhet Petőfiével. Tragikusan korán szakadt félbe, erőszakos halállal, mint a nagy tizenkilencedik századi mesteréé, akire külsőleg is hasonlítani akart. Sorsa mostohább volt, hiszen az utolsó évekig az irodalmi élet perifériáján alkotta meg remekműveit. Méltó elbánásban csak a gazdátlanul maradt életműve részesülhetett. Ennek belső arányai is rendhagyóak. Németh Andor az összegyűjtött versek első kiadásában a húszas évek termését a gyűjtemény második felében helyezte el, abból a bölcs megfontolásból, hogy a korai, esendőbb termés elolvasása ne fárassza ki az olvasót, hanem jusson hozzá nyomban az érett korszak nagy költői teljesítményeihez. A kiadói, szerkesztői eljárás vitatható, de felhívja a figyelmet arra, hogy József Attilának életidejéből, hosszúra nyúlt felkészülése után csak egy bő évtizede maradt arra, hogy remekművei sorát megalkossa.

Vállalkozásom második kötetét egészében ennek az évtizednek, *Az érett József Attilá*nak, az 1926 ősze és 1937 decembere közötti pályaszakasznak fogom szentelni. Jelen kötetben, amely *Az ifjú József Attila* alcímet viseli, nem kisebb gonddal és figyelemmel követem a felkészülés folyamatát, a társadalmi beilleszkedés mellett a költői érlelődés történéseit, amelyek megértése nélkül az érett költészet teljesítménye szinte megközelíthetetlen maradna.

A kötet anyagát a Mama 1919 legvégén bekövetkezett halála tagolja két természetes egységre. Az első, *Születtem, elvegyültem és kiváltam* című nagyfejezet a költő gyermek- és serdülőkorát foglalja magába. Ha József Attila később, a harmincas évek elején proletárként határozta meg magát, akkor joggal hivatkozhatott a gyermekkorában szerzett tapasztalataira. Kétségtelen, hogy ő valóban proletár *származású* volt. Az ilyen gyermekkort ki lehet nőni, ismerünk rá példákat. József Attila azonban már a húszas évek derekán, eleinte csak hetykén, kivagyian, rendhagyó tapasztalataival dicsekedve, majd az osztályöntudat megalapozásának szándékával tért vissza a gyermekkori szegénység tapasztalataihoz. Végül, nem függetlenül a pszichoanalízis ösztönzéseitől, költőként vette birtokába gyermekéveit. A századforduló évei, évtizedei alatt lépett be a történelem alakításába két olyan társadalmi réteg, amelyből József Attila származott: a szegény parasztság és a külvárosi gyári munkásság. A visszaidézett proletár gyermekkor mögött az a folyamat játszódott le, amelynek során a társadalom alatt élő rétegek a nemzet életét befolyásoló erőként léptek színre. Könyvem első nagy fejezete egyfelől József Attila gyermekéveinek ezt az eseménysorát rekonstruálja, másfelől felvillantja, miképp veszi bir-

tokba, hogyan tudatosítja és dolgozza fel verseiben az érett költő az élete korai éveiben történteket.

A Mama halála sokkal súlyosabb következményekkel járt, mint hogy a fiú fiatalon teljes árvaságra jutott. A gyámsági eljárás folytán a Ferencvárosból a Terézvárosba, proletársorból kispolgári életszintre került. *Valósággal újjászületett*, új életet kellett kezdenie. A polgári társadalomba történt beilleszkedése rendhagyó módon történt. Makóra, a kis vidéki városba került, ahol a vidéki tanárok, helyi értelmiségiek szeretettel fogadták, gondos nevelésben részesítették az internátusban és a gimnáziumban kiváló tehetségről tanúbizonyságot tevő diákot. Az első kötet második nagyfejezetének címe – *Csodagyereknek tartottak, pedig csak árva voltam* – a nevelődésnek erre a folyamatára utal. A *Curriculum vitae*-ben olvasható mondat első jelentése szerint a vidéki értelmiségiek csak annyit érzékeltek, hogy ez a különös tehetségű, homályos származású, bizonytalan társadalmi identitású fiú támogatásra szorul és támogatást érdemel. A diák átlagon felüli intellektuális képességeiről budapesti családtagjai is tudtak. Arról azonban a Makón és a közeli vidéki nagyvárosban, Szegeden élő pártfogói voltak meggyőződve, hogy ez a tehetség nem a polgári pályán való lassú, fokozatos előmenetel motorja, hanem a költői hivatás betöltésére teszi alkalmassá József Attilát.

Makói és szegedi felnőtt támogatói, élükön Juhász Gyulával, elfogadták a bohém életformát, amely a folyamatos költői műhelymunka szükségképpeni feltétele volt, s amelyet a költő gyámja és idősebb nővére nehezen vettek tudomásul. A második nagyfejezet végigkíséri azt a folyamatot, amelynek során az egyre magasabb iskolai végzettség, végül az egyetemi diploma megszerzésének kilátásával változó helyszíneken (Makó, Szeged, Bécs, Párizs) egyre tovább tolódtak ki a diákstátusra hivatkozó bohém életforma határai, ily módon biztosítva a kibontakozó költői pálya műhelymunkájának optimális feltételeit.

A huszadik század első felének nagy társadalmi átrendeződése az irodalomban és a művészetekben a modernség viharos térnyerésében öltött testet. A modernség érvényesülésének terepe az esztétizmus előkelő, kifinomultan elkülönülő autonóm közege és az anarchisztikusan lázongó avantgárd irányzatok világa volt. Ehhez adódott a paraszti kultúra ősi rétegeibe merülő folklorizmus vonzása. József Attilának mindhárom iránytól sok tanulnivalója volt. Az így szerzett nyelvi-költői tapasztalatból ötvözte saját költői nyelvét, alakította ki a *hagyományőrző modernség* rá jellemző, és kivételes költői teljesítményekben formába öntött saját változatát. A társadalomba egyszerre beilleszkedő és abból kimenekülő fiatal költő legfőbb gondja a remekművek megalkotása volt (számos sikerrel),

és olyan szellemi és költői diszpozíció kialakítása, amely jó alapul szolgált a csak valamivel később kibontakozó nagy költészet születése számára.

A Gondoljátok meg, proletárok monográfia két kötete nem egyszerre jelenik meg, de Szabolcsi Miklós monográfiáitól eltérően egységes vállalkozásként lát napvilágot. Ezért a könyvet teljessé tevő apparátus, az irodalomjegyzék és a mutatók a második kötet végén kapnak helyet. Mondanivalómat a könyv főszövegébe tagolva adtam elő. A lábjegyzetekben tudatosan törekedtem szűkszavúságra, igyekeztem a könyvészeti adatok közlésére szorítkozni. A munkámat feleségemnek ajánlom, akinek támogatása nélkül a vállalt feladatomat nem tudtam volna végrehajtani.

Rajta kívül még sok barátnak, pályatársnak tartozom köszönettel. Monográfiám megírását késleltette, hogy nem mertem vállalkozni megírására addig, amíg tisztába nem jöhettem a költő gondolati fejlődésével. Ennek első lépése az a kétkötetes munka volt, amelyben Horváth Ivánnal közösen tettük közzé a költő 1923 és 1930 közötti prózai értekezéseit. A folytatás abban a munkaközösségben történt, amelynek tagjai (Agárdi Péter, Bókay Antal, N. Horváth Béla, Sárközi Éva és Veres András) a Petőfi Irodalmi Múzeum intézményi hátterével és a József Attila Társaság bátorító támogatásával elkészítették József Attila 1930–1937 közötti prózai műveinek kritikai kiadását. Ebből a közösségből került ki a könyv lektora, Veres András, a kötetek szerkesztője, Róna Judit Ágnes és a képanyag szerkesztésében részt vevő Kemény Aranka. Nem maradhatnak ki a névsorból a szerzői gárda saját halottjai, akik közvetve vagy közvetlenül hozzájárultak könyvem megvalósításához: Farkas János László, Rigó Béla, Szőke György és Valachi Anna. Név szerint az ő közreműködésüket köszönöm meg, de a névsor bővíthető lenne a kéziratom önkéntes olvasóival, Cseke Ákossal vagy Stauder Máriával és másokkal, akikhez egyes konkrét kérdésekben fordultam tanácsért vagy segítségért.

Kedves történetem Montaigne-ről, hogy elpirult, ha egy általa gondozott, más szerző által írt könyv társaságában szóba került. Mint a József Attila-örökség kitartó ápolása ügyében más esetekben is, monográfiám kapcsán is lehet oka elpirulnia Gyurgyák Jánosnak és az Osiris Kiadónak…

Budapest, 2021. július 15.

Tverdota György: Gondoljátok meg, proletárok I. – Az ifjú József Attila

Osiris Kiadó, 2021. (Osiris Irodalomtörténet)